

Dóla Mónika*

FORMULASZERŰ ELEMSOROK A MEGHÍVÁS BESZÉDAKTUSÁBAN

A formulaszerű nyelvhasználat elméletének relevanciája a magyar mint idegen nyelv tanulásában

1. Bevezetés

Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a formulaszerű nyelvhasználat elmélete (Wray 1999, 2000, 2002) releváns eredményeket hozhat a beszédaktusok nyelvi kifejezésének vizsgálatában, és az eredmények beemelése az oktatási gyakorlatba nagymértékben hozzájárulhat a magyar mint idegennyelv-tanulás (MINY) sikeréhez.

A formulaszerű elemsorokra vonatkozó ismeretek összefoglalása és egy a meghívás beszédaktusát megvalósító interakciós (rutin) formulaszerű elemsor (NINCS KEDVED Infp?) elemzése után egy kérdőíves kutatás eredményeit ismertetem. Megkísérlem bizonyítani, hogy a megkérdezett felnőtt MANY (magyar mint anyanyelv) beszélők által alkalmazott nyelvi formák túlnyomó része formulaszerű elemsor – azaz olyan fonológiai-morfoszintaktikai-lexikai-pragmatikai egységek, amelyeket az anyanyelvi beszélők rutinszerűen, alacsony varianciával, elemezetlenül használnak akkor, ha barátjukat közös programra hívják. Az eredményeket összevetem MINY-tananyagokkal, és kimutatom, milyen ellentétek feszülnek a tananyagok szemlélete és a nyelvhasználat pszicho- és szociolingvisztikai valósága között. Végezetül javaslatokat teszek a meghívás beszédaktusában használatos nyelvi formáknak egy újszerű tanuláselméleti és oktatástechnológiai megközelítésére, és utalok arra, hogy milyen szempontokat érdemes érvényesíteni az idevonatkozó további kutatásban.

2. A formulaszerűség elmélete és a meghívás beszédaktusának nyelvi kifejezése

2.1. Formulaszerű elemsorok

A nyelvtudomány különböző területein (pl. szociolingvisztika, pragmatika, pszicholingvisztika, szemantika, pragmatika, lexikalista nyelvtanok) közismert tény, hogy a nyelvhasználat bővelkedik az olyan *tömbökben* vagy *panelekben* (ezekre a

* Dóla Mónika, egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Tanszék, dolamoni@btk.pte.hu

tanulmányban *formulaszerű elemsorok* címszó alatt utalok Wray 1999, 2000, 2002 és Wray Perkins 2000 nyomán), amelyeket a beszélők nagy gyakorisággal használnak mindennapi kommunikációs helyzetekben, és amelyek funkciójukban és formájukban teljesen vagy nagymértékben rögzültek (Bolander 1989; Coulmas 1979, 1981; Hymes 1962; Komlósi Knipf 2005; Langacker 1991; Sinclair 1991; Ullman 2001 stb.). Nemcsak a felnőtt anyanyelvi beszélők, hanem a gyermekek, az afáziások és a második nyelvet tanulók/elsajátítók is rendelkeznek egy olyan kifejezéztárral vagy frázislexikonnal (Becker 1975), amely készen kapott, előre gyártott, rutinszerűen alkalmazható nyelvi elemsorokból áll. A formulaszerű nyelvhasználat nemzetközi szakirodalmát áttekintve általánosan elfogadottnak tűnik az a nézet, hogy formulaszerűnek tekinthető minden olyan elemsor, amely legalább két morfémből áll, és amelyet az adott beszélő(k) szokásszerűen, elemezetlen/alulelemzett nyelvi panel/tömb formájában használnak gyakori beszédhelyzetekben, sokszor ismétlődő nyelvi funkciók kifejezésére (Becker 1975; Blanken Marini 1997; Bolander 1989; Bolinger 1976; Butler 2003, 2005; Clahsen 2004; Coulmas 1979, 1981; Hüttner 2001; Hymes 1962; Kecskes 2000; Komlósi Knipf 2005; Langacker 1991; Murvai 1990; Sinclair 1991; Stubbs 2002; Ullman 2001; Wood 2004; Wray 1999, 2000, 2002; Wray Perkins 2000 stb.).

Egyrészt tehát olyan készen kapott, előre gyártott elemtöbbségekről van szó, amelyeket a nyelvhasználók egészen távolról a memóriában, holisztikusan dolgoznak fel és hívnak elő. Ezek a *formulaszerű* elemsorok a grammatikai elemzés számára hozzáférhetőek, de az adott tipikus kommunikációs helyzetben folyó nyelvhasználat során nem valós időben generáltak, hanem a lexikonhoz köthető „nagy szó” módozatban működnek. Olyan változatos hosszúságú egységeknek tekinthetők, amelyek a diskurzusban tipikusan együttesen szerepelnek, és fonológiai, morfoszintaktikai, lexiko-szemantikai, valamint kontextuális-pragmatikai információt tömörítő konstrukciókként tárolódnak a beszélő kompetenciájában. Szerepük szerint segítik a nyelvfeldolgozást, hiszen csökkentik a kódoláshoz és dekódoláshoz szükséges erőfeszítést, növelik a beszédfolyamatoosságot, és szervezik az információt.

A formulaszerű elemsorok másrészt tipikus kommunikációs helyzetekhez és szándékokhoz kötődnek. Köti őket a konvenció, a nyelvi rutin, rítus és a nyelvi identitás. Szerepük szerint hozzájárulnak a nyelvhasználat sikerességéhez, hiszen a konvenciók szerint szervezik a szociális interakciót (diskurzus és konverzáció). Segítik a beszélőt, hogy a nyelvhasználati szabályok (szociális tér, stílus, műfaj, regiszter) betartásával egyértelműen, gyorsan és könnyen elérje beszédszándékát. Ezen kívül jelölik a beszélő csoportidentitását és/vagy önazonosságát.

A fent említett szociális és pszichológiai jellemzők az elemsorok formális tulajdonságaira nézve azzal a következménnyel járnak, hogy a morfémaláncolatok variabilitása és kompozicionalitása alacsonyabb lesz: egyre kevésbé módosíthatóvá válnak, és egyre inkább idiomatikusnak érződnek. Flexibilitásuk és transzparenciájuk egy kontinuum mentén jellemezhető a szabálytalantól, kötöttől és idiomatikusig, a szabályosig, módosíthatóig és kevésbé idiomatikusig.

2.2. A NINCS KEDVED InfP? mint formulaszerű elemsor

A 2.1.-ben ismertettek szemléltetésére példaképpen vegyük szemügyre a baráti meghívás beszédaktusában gyakran használt következő megnyilatkozást:

(Z) Nincs kedved moziba menni?

<i>Lebetséges angol</i>	Do you fancy going to the cinema?
<i>megfelelők:</i>	Do you feel like going to the cinema?
<i>Szó szerinti fordítás:</i>	*Don't you have the mood / *Aren't you in the mood to go to the cinema? ¹
<i>Fonológia:</i>	közepes vagy magas hangfekvésű, töretlen ívet alkotó, emelkedő-eső dallamvonal
<i>Morfológia:</i>	NINCS KEDV-ED MOZI-BA MEN-NI
<i>THERE IS NOT</i>	MOOD + INFL. POSS. S/2. CINEMA TO GO + DER. INF.
<i>Szintaxis:</i>	szabályos tagadó birtoklásmondat, kérdő mondat
<i>Funkció:</i>	megvalósítja a baráti meghívás beszédaktusát
<i>(Z') konstrukció:</i>	NINCS KEDVED InfP? (egy üres hely)

(Z') mint a meghívás beszédaktusát megvalósító elemsor klasszifikálható pragmatikai frazémaként/pragmatémaként (Melčuk 1995), szituációs megnyilatkozásként (Becker 1975), konverzációs szándékot megvalósító intézményesült kifejezésként (Nattinger & DeCarrico 1992), illetve interakciós (rutinszerű) formulaszerű elemsorként (Wray 2002). Tanulmányomban ez utóbbi terminussal jelölöm a meghívás beszédaktusában használatos elemsorokat, mivel Wray megjelölését tartom leginkább alkalmasnak arra, hogy számot adjon a kérdéses elemsorok formai és funkcionális jellemzőiről. A formát tekintve az *elemsor* jelzi, hogy nyelvi elemek együttesen előforduló sorozatáról van szó, a funkció kapcsán pedig az *interakció* és *rutin* szavak arra utalnak, hogy ezeket az elemsorokat ismétlődő társas-interakciós célok elérésre használjuk olyan módon, amelyek konvencionalizálódtak az adott beszédközösség nyelvhasználatában (Wray 1999: 214.). A *formulaszerű* megjelölés ugyanakkor az elemsor egészes feldolgozására utal.

(Z') többelemű, szokásszerűen használt konstrukció idiomatikusnak és formulaszerűnek tekinthető annyiban, hogy nyelvi konvenció útján tanulandó meg. A magyar anyanyelvi beszélők *így szokták* használni, a MINY (magyar mint idegen nyelv) tanulók pedig nem volnának képesek előállítani és helyesen értelmezni azt mint konvencionális formáját az adott jelentésnek (barátunk meghívása), hacsak nem lennének erre vonatkozó ismereteik, és ha csak külön-külön megtanult grammatikai-lexikai elemekből próbálnák összetenni a jelentést. Ez utóbbi tény (Z')

¹ Megjegyzés: A * jel itt és a továbbiakban nem agrammatikus szósorokat jelöl, hanem olyan grammatikus elemsorokat, amelyek nem használatosak az adott beszédközösség nyelvhasználatában, vagy nem ugyanazt a forma-jelentés-használat egységet eredményezik, mint a szóban forgó konstrukció (*meghívás*).

elemsor nem-kompozicionális jellegének köszönhető: nincs csupán a formából megjósolható kapcsolat a (1) kifejezés jelentése (~ *szeretném, ha valamit csinálnál velem*) és használati értéke (baráti meghívás), valamint (2) az alkotórészek jelentései között (*nincs, kedv, -ed*) (Komlósi 2005: 105). A tagadószó, a főnév és a birtokos személyjel ismerete, valamint az a tudás, hogy milyen módon illeszthetők össze grammatikusan ezek az elemek (birtoklásmondat, birtokos személyjelezés, a „van” tagadása, szórend) önmagában nem ruházza fel a MINY tanulót azzal a tudással, hogy ezt az elemsort valójában barátunk közös programra való meghívására használjuk. Nem ismervén a nyelvi konvenciót, a MINY tanuló akár úgy is értelmezhetné (Z') elemsort, mint *Nem vagy jó hangulatban abhoz, hogy csinálj valamit?*

(Z') elemsor idiomatikus, nem-kompozicionális jellege pragmatikailag motivált, vagyis (Z') egy indirekt beszédaktust és egy preszuppozíciót hordoz, ahol az előbbi felülírja az utóbbit. A preszuppozíciót a *nincs kedved* szemantikája hívja elő, miszerint a beszélő beszédpartnerének hangulatáról szeretne információt szerezni, feltételezve ráadásul, hogy az nem jó. Ezt a propozíciót írja felül a konstrukció indirekt illokúciója, amely a baráti meghívás beszédaktusának minősül. Ezen kívül (Z') perlokúciós hatást vált ki, mely szerint a hallgató elfogadja (pl. *Jó ötlet*) vagy elutasítja (pl. *Most sajnos nem érek rá*) a meghívást, nem pedig a hangulatáról tájékoztatja a beszédpartnert (pl. *Minden rendben van, jól vagyok*).

Fontos észrevenni, hogy (Z')-ban a formát a jelentéssel, valamint azt a használat-tal a beszédkonvenció köti össze. Elképzelhető, hogy valamikor régebben a beszélők, ha valakit közös programra hívtak, udvariasságból érdeklődtek beszédpartnerük hajlandósága felől is, vagyis megkérdezték, van-e kedve a felajánlott programhoz (jelentés). Lehetséges, hogy ez a konvenció később összekapcsolta az alkalmat (közös program felajánlása) az érdeklődéssel (*kedv*), és még később a meghívást (használati érték) már önmagában az érdeklődéssel is ki lehetett fejezni. A sokak által helytelenített (mások által félig tréfásan a magyarok szuicid hajlamára utaló formaként elkönyvelt), de rendkívül gyakran használt tagadószavas ajánlás (pl. *Nem kérsz kávét?*) véleményem szerint nem az udvariatlanság (még kevésbé a pesszimizmus) jele, sokkal inkább a beszédpartner homlokzatát védő eljárás: *nem akarok rád erőltetni semmit, ezért közvetett formában kérdezek meg* (a tagadó forma implikálja az esetleges elutasítás lehetőségét). Ezt a homlokzatvédő eljárást – a rendszabályozók ellenére – a konvenció szintén szentesíteni látszik.

(Z') elemsorhoz a baráti meghívás beszédaktusának használati értéke társul, és ez az interpretáció különféle megszorításokat gyakorol az elemtöbbsre (Goldberg & Jackendoff 2004): a beszélő-hallgató különleges értelmezést társít (egyedi konceptualizáció) az adott elemek adott konstellációjához, és ez az asszociált jelentés fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai restriktiót gyakorol az elemsorra. Először is, (Z) elemsor csak közepes-magas hangfekvésű, egyetlen vonulatot képező, emelkedő-eső dallamvonallal funkcionál mint meghívás. Amennyiben mély hangfekvéssel mondják ki, és megtörik a dallamvonal a *Nincs kedved* után, illetve onnan újraindul az emelkedő-eső intonálás, nem meghívásként, hanem annak rácsodálkozó konstatálásaként értelmezendő, hogy a beszédpartner nem akar részt venni egy programban. Másodszor, a birtokos személyjel csak pragmatikai érte-

lemben vett második személyre (te, ti, ön, önök) utalhat (**Nincs kedvünk moziba menni?*), és az összetevők csak VP NP InfP szórendben állhatnak (**Kedved nincs moziba menni?*). Harmadszor, a főnév (NP) nem egészíthető ki semmilyen összetevővel (**Nincs jó kedved moziba menni?*; *Neked nincs kedved moziba menni?*). Az üres helyet továbbá csak olyan InfP (főnévi igeneves szerkezet) töltheti ki, amely valamilyen a beszédpartnerek által közösen végezhető tevékenységre utal (**Nincs kedved élni?*). A további lehetséges megoldásokat az illokúció blokkolja: olyankor nem meghívás lesz a megvalósuló beszédaktus, hanem tágabb értelemben vett ajánlás (pl. önállóan végezhető tevékenység végzésére) vagy egyszerű információkérés (pl. érdeklődés). (Z') elemsor formulaszerűsége mellett tanúskodik az is, hogy – noha közös programra való invitálásként használatos – a konstrukció általában nem szerepelteti a „velem” összetevőt. A *Nincs kedved moziba menni / tévét nézni / elmenni valahova?* megnyilatkozások akkor is funkcionálhatnak közös programra való meghívásként, ha nincs bennük a „velem/velünk”. Ezt az elemet a pragmatika és a kontextus rendeli hozzá az elemsorok jelentéséhez.

Mint látható, (Z) elemsor összetett működése nem jósolható vagy magyarázható meg csupán az alkotóelemek alapján: a meghatározott elemek meghatározott elrendezése hívja elő a beszélőben és a hallgatóban a megfelelő (konvencionális) értelmezést. Ez fontos érv lehet amellett, hogy (Z')-t a MINY tanulói (ugyanúgy, mint a MANY beszélői) egészen tanuják meg és használják a kommunikációban. Más szóval (Z') és a hasonló rutinszerű interakciós elemsorok egységként vannak jelen (illetve az alkotóelemek egységként is jelen vannak) a beszélő-hallgató memóriájában: az adott elemek adott elrendezése adott fogalommal, formával, funkcióval és rövidutas feldolgozási móddal asszociáltan listázódik a mentális lexikonban. Ebben az értelemben (Z') és más hasonló elemsorok formulaszerűnek tekinthetők, melyeket a beszélő-hallgató egészen tárol és hív elő a használat során (Wray 1999: 214).

3. Formulaszerűség és nyelvtanulás

A nyelvtanításban régóta alkalmaznak különféle *kifejezéstár-szerű* megközelítéseket. Ismerős jelenség lehet az úgynevezett társalgási zsebkönyv és a készen kapott helyzetmondatok drillezése vagy az újabb keletű lexikalista nyelvtanítás (pl. Lewis 1993; Nattinger DeCarrico 1992; Pawley Syder 1983; Willis 1990). Ezen eljárások lényege, hogy a diákok egészben tanulnak meg „nagy szavakat”, frázisokat, nem pedig szabadon, a legkisebb nyelvi elemek felől kiindulva szerkesztik össze azokat. A gyakorlatot sokáig semmiféle elmélet nem támasztotta alá: nem folytak (elméleti vagy empirikus) kutatások arra nézve, hogy a hosszabb egységek teljes tanulása miért és milyen formában lehet hasznos a tanulók számára, és hogy mindez hogyan illeszkedik be a tanulási helyzetbe – azaz a diákok az idegen nyelven mit, hogyan és miért tanulnak és használnak.

A második nyelvvel foglalkozó szakirodalomban az 1970-es évek óta mutatkozik egyre nagyobb érdeklődés a morfológia és a szintaxis között elhelyezkedő nyelvi szint, a szó iránt. A huszadik században a nyelvészetben bekövetkező generatív for-

dulattal felerősödött a kreatív grammatikai rendszer iránti érdeklődés, és csak az 1980-as évek közepétől nyert nagyobb teret a formulaszerű nyelvhasználat tanulmányozása. A magyar mint idegen nyelvet tanító könyvekben – a grammatizáló-fordító módszerek és a transzformációs-generatív tanok következtében – máig erősen tartja magát az a nézet, hogy a nyelvtanulás (bármely helyzetben) nem áll másból, mint a grammatikai szabályok alapos és aprólékos megtanulásából és különálló szavak ismeretéből: az üres helyeket lexikával töltjük ki. Ha azonban megvizsgáljuk, hogyan működik a magyar beszélőközösség által folytatott társas interakció és milyen tényezők hatnak a diákok nyelvtanulásában (motiváció; felismerés, beazonosítás, szegmentálás és tárolás; fogalomalkotás; kreatív és rutinszerű nyelvhasználat; köztesnyelvi változatok stb.), megdőlhet ez a nézet.

Mielőtt azonban rátérnénk erre a kérdésre, nézzük meg, mit használnak a baráti meghívás kifejezésére a felnőtt MANY beszélők, és vessük össze nyelvi outputjukat a tananyagok megfelelő részeivel.

3.1. A meghívás beszédaktusát megvalósító nyelvi formák a magyar elsőnyelvi beszélőinek nyelvi produkciójában

Kismintás keresztmetszeti kutatásomban arra a kérdésekre kerestem a választ, hogy milyen formulaszerű elemsorokat használnak a felnőtt MANY beszélők egy barátjuk meghívásakor. Az adatokat kérdőív formájában gyűjtöttem össze 22 pécsi egyetemistától (11 férfi, 11 nő) 2005 májusában Pécsen. A kérdőív nyitott diskurzus-kiegészítő feladatokból állt. Az adatközlők tíz-tíz itemben azt a feladatot kapták, hogy írják le, mit mondanának szóban, illetve mit írnának SMS-ben, ha a felvázolt szituációkban meg kellene nyilatkozniuk. Például:

- Egy csoporttársaddal találkozol az egyetemen. Ebédidő van. Felajánlod, hogy ebédeljetek meg közösen. Mit mondasz?
- SMS-t írsz egy jó barátodnak. Azt javaslod, hogy menjetek el moziba a ma esti filmre. Mit írsz?

Az SMS-ben írandó megnyilatkozások – valószínűleg a médium sajátosságai miatt – nem mutattak eltérést a szóban adandó válaszoktól a főcselekmény vonatkozásában. Továbbá az adatközlők egyáltalán nem szolgáltatottak előkészítő és támogató lépéseket – ez indokolható azzal, hogy a beszédhelyzetek közeli ismeretségben álló, egyenrangú felek társalgást feltételezték, de az is lehet, hogy az adatközlők egyszerűen úgy gondolták, ez nem tárgya a kérdőívnek, és a probléma megoldását a kontextusra bízta. A kétfajta beszédhelyzetet ezért a későbbiekben együttesen kezeltem. A főcselekményben szereplő hasonló nyelvi formákat csoportosítottam, és a fenti szempontok alapján beazonosítottam a formulaszerű elemsorokat. A következő eredményeket kaptam (1. táblázat):

1. táblázat. Az adatközlő MANY beszélők által használt nyelvi formák a baráti meghívás beszédaktusának főcselekményében

A leggyakoribb interakciós (rutin) formulaszerű elemsorok		
Elemzor	Grammatika	Pragmatika
Nincs kedved ...-ni?	negatív, kijelentő mód, kérdés E/2.	konvencionális stratégia / javaslattevő forma / származtatott lokúció
Van kedved ...-ni?	kijelentő mód, kérdés E/2.	konvencionális stratégia / javaslattevő forma / származtatott lokúció
További gyakori elemsorok		
Nem megyünk el vhova / ...-ni?	negatív kijelentő mód, kérdés T/1.	származtatott lokúció
Nem jössz el vhova / ...-ni?	negatív, kijelentő mód, kérdés E/2.	konvencionális stratégia / javaslattevő forma / származtatott lokúció
Eljössz vhova / ...-ni?	kijelentő mód, kérdés E/2.	konvencionális stratégia / javaslattevő forma / származtatott lokúció
Menjünk el vhova / -ni!	felszólító mód T/1.	származtatott mód
Elmegyünk vhova / -ni?	kijelentő mód, kérdés T/1.	származtatott lokúció
Gyere (el) vhova / -ni!	felszólító mód E/2.	származtatott mód
Kevésbé gyakori interakciós (rutin) formulaszerű elemsorok		
Mit szólnál...-hOz?	feltételes mód, kérdés E/2.	javaslattevő forma
Mi lenne, ha...-nÁnk?	feltételes mód, kérdés T/1.	javaslattevő forma
Nem volna kedved ...-ni?	negatív feltételes mód, kérdés T/1.	konvencionális stratégia / javaslattevő forma / származtatott lokúció
Volna kedved ...-ni?	feltételes mód, kérdés T/1.	konvencionális stratégia / javaslattevő forma / származtatott lokúció
Kevésbé gyakori nem-formulaszerű elemsorok		
...hAtnÁnk	-hAtnA képzős ige, T/1.	származtatott lokúció
pl. Mozi?	hiányos mondat	erős célzás
Meghívhatlak?	-hAt képző, -lAk rag	beágyazott performatívum

Pragmatikailag elmondható, hogy többnyire direkt(ebb)nek megítélt formákat használtak az adatközlők, de azokon belül nagy volt a szórás. A kizárólag szocio-pragmatikai szempontokat érvényesítő elemzést az is nehezítette, hogy problematikus volt a formák besorolása a direktség szerinti kilences osztályozás rendszerébe (Blum-Kulka House Kasper 1989: 178–280). Úgy tűnik, más szempontokat (is) érvényesítenek a beszélők akkor, amikor megválasztják, milyen nyelvi formával fejezik ki a baráti meghívás beszédaktusát. Érvelésem szerint ez a szempont a konvenció és a könnyebb feldolgozás, azaz a formulaszerűség.

A leggyakoribb megnyilatkozások formulaszerű elemsorok voltak, amelyek a „kedv” szavakkal alkotott konstrukciókhoz társulnak (indoklást l. 2. 2.). A további nagyon gyakori formák a „megy” és a „jön” szavakkal kombinálódó, egy üres helyet fenntartó konstrukciók voltak. Konstrukciós szempontból az utóbbiak tehát nagyon hasonlóak a „kedv”-elemsorokhoz, és nagy valószínűséggel formularizáltak – a magas gyakoriság és az alacsony variancia ugyanis a konvencionalitásra és a holisztikus feldolgozásra utal. Ezek az elemsorok a beszélők kompetenciájában egészen tárolt egységek lehetnek, melyek hatékony kifejezői a baráti meghívás beszédaktusának, és könnyen előhívhatók és értelmezhetők (az üres helyre kell csak beilleszteni az új közlésrészt).

Ha azt állítjuk, hogy pl. a *Menjünk el vbova / -ni!* vagy a *Nem jössz el vbova / -ni?* elemsor egészen tárolódik a beszélő memóriájában, feltételeznünk kell, hogy a *menjünk el* vagy a *nem jössz el* morfoszintaktikai alakzat egészben (is) reprezentálódik a beszélő mentális lexikonában, és van olyan eset, amikor nem nyelvtani szabályok segítségével szerkeszti össze azt a nyelvhasználó. A *gyere* esetében könnyen belátható, hogy ez történik, hiszen – mint azt pszicholingvisztikai vizsgálatok bebizonyították – a morfoszintaktikailag szabálytalan szóalakok (csakúgy, mint a szemantikailag homályos és morfoszintaktikailag szabálytalan szósorok) egészen tárolódnak a lexikonban, mert nem állíthatók elő produktív grammatikai szabályok segítségével (Wray Perkins 2000: 9–10). Wray és Perkins állítása szerint azonban a tény, hogy anyanyelvükön előnyben részesítünk bizonyos elemsorokat egy-egy beszédfunkció kifejezésére mások felett, és hogy képesek vagyunk megítélni egy elemsor idiomatikuságát (*ezt nem így szoktuk mondani*), annak a jele, hogy bizonyos gyakori és konvencionalizált, de szemantikailag transzparens és szintaktikailag szabályos elemsorok is egészen tárolódnak a memóriában (Wray Perkins 2000: 10–11). A *Menjünk el / Nem jössz el vbova / -ni* hatékony és egyértelmű eszköze a baráti meghívás kifejezésének, ezért a beszélők gyakran használják. A gyakori használat miatt egyrészt háttérbe szorul az elsődleges jelentés (‘elmenetel/eljövetel’) a kommunikációs használattal szemben (meghívás), és az adott beszédszándék kifejezésekor az elemsor egy egységként kezelődik. Ez együtt jár a holisztikus feldolgozás előnyével: a rövidutas feldolgozás kisebb erőfeszítést igényel a beszélőtől-hallgatótól, mint a különálló elemekből történő valós idejű generálás. Megjegyzendő, hogy Wray heteromorfemikus disztribúciós lexikon modellje dinamikusan értelmezi a nyelvi elemek tárolását: lehetővé teszi az egészes tárolást és a grammatikai szabályokból való építkezést is – nyelvhasználótól és kommunikációs helyzetétől függően (Wray 2002: 263).

Mindenesetre elmondható, hogy az adatközlők repertoárjában formailag eléggé szűk körben valósult meg a baráti meghívás kifejezése. Minél bonyolultabb grammatikájú egy formulaszerű elemsor (pl. feltételes mód), illetve minél kevésbé látszik formulaszerűnek egy elemsor (pl. hiányos mondat, *-bAtnÁnk*), annál ritkábban használták őket az adatközlők.

3.2. A baráti meghívás kifejezése a felnőtt elsőnyelvi beszélőknél és a tananyagokban

A baráti meghívás nyelvi kifejezésének oktatását tankönyvelemzés formájában vizsgáltam. Arra voltam kíváncsi, mit, mikor és hogyan tanítanak a MINY oktatócsomagjai a kérdéses funkció kifejezésére, és hogy a kérdőíves kutatás eredményeinek fényében mennyire autentikus a tananyagok nyelvezete és tanítási módszere. Négy tankönyvet (*Forrás* 1990; *Halló, itt Magyarország! I-II.* 2001; *Hungarolingua I-II.* 1996, 1993; *Lépésről lépésre I.* 2000) és a MINY küszöbszint leírását (*Küszöbszint. Magyar mint idegen nyelv* 2000) vizsgáltam meg. Ezeket összevetve a kérdőívekkel a következő eredményeket kaptam a *Mit?* kérdésében (Táblázat 2.):

2. táblázat. A baráti meghívást kifejező nyelvi formák az adatközlő MANY beszélőknél és a tananyagokban

Mindkét helyen gyakori formák	Csak a kérdőívekben gyakori formák	Csak a tananyagokban gyakori formák
Nem megyünk <u>el</u> v_hova / -ni? Menjünk <u>el</u> v_hova / -ni! Nem jössz <u>el</u> v_hova / -ni? Nincs kedved ...-ni? <u>El</u> jössz ...v_hova / -ni? Gyere (el) v_hova / -ni!	Elmegyünk v_hova / -ni? Van kedved ...-ni?	Gyere + felsz. T/1. Kijelentő mód, kérdés T/1. + Jó (lesz)? Mit szólsz/szólnál ...-hOz? Akarsz ...-ni? Nem akarsz ...-ni?
Mindkét helyen szereplő kevésbé gyakori formák	Csak a kérdőívekben szereplő kevésbé gyakori formák	Csak a tananyagokban szereplő kevésbé gyakori formák
Nem volna kedved ...-ni? Volna kedved ...-ni? -hAtnÁnk Mi lenne, ha ...?	hiányos mondat (pl. Mozi?)	-hAtnÁl (velem/velünk) Azt javaslom, hogy ... Ne ...? Miért ne ...? Miért nem ...? kell + főnévi igenév

Az aláhúzás azt jelzi, hogy a kérdéses igekötők csak a kérdőívekben jelennek meg nagy gyakorisággal; a tananyagokban sokkal gyakoribb az igekötő nélküli változat.

Míg a kérdőívekben kevés forma szerepelt gyakran, a tananyagokban sokféle forma jelenik meg jóval egyenletesebb megoszlásban. Ezek között megtalálható a legtöbb, az adatközlők által előnyben részesített elemsor, de egyes – az anyanyelvi beszélők által preferált – konstrukciók kisebb, míg mások nagyobb hangsúlyt kapnak a tananyagokban, mint az adatközlőknél. Mindez annak következménye, hogy a tankönyvek grammatikai tanmenetet követnek, és a baráti meghívás beszédaktusának nyelvi kifejezőeszközeit aszerint válogatják meg, hogy milyen nyelvtani szabályt tanít egy adott lecke – tulajdonképpen azt az elsődleges szerepet juttatják nekik, hogy demonstrálják a tanulandó nyelvtant. Ez azt eredményezi, hogy a for-

ma-funkció együttesként működő interakciós elemsorok formai oldalára aránytalanul nagyobb hangsúly helyeződik, mint tartalmi-kommunikációs szerepükre.

Mivel a tanításban az azonnali teljes nyelvtani tudatosságra törekszenek a MINY tananyagok minden nyelvtanulási szinten és minden kommunikációs helyzetben, ha szerepeltetnek is formulaszerű elemsornak tekinthető kifejezéseket, azokat csakis és kizárólag a nyelvtani szabály szemüvegén keresztül láttatják a diákokkal. A kérdés egyfelől az, mit veszünk a réven, ha nyerünk valamit a vámon, másfelől az, valóban ez-e a legjobb tanulási mód minden diáknak minden helyzetben. Annyi bizonyos, hogy a grammatikai fokozatosság elve sokszor aláássa a kommunikativitás elvét: a magas kommunikatív értékkel rendelkező, gyakori és szokászerűen használt elemsorok csak akkor kerülnek sorra a tanmenetben, ha a diákok nyelvtani kompetenciájában megvan az a grammatikai szabály, amely fellelhető az elemsorban. Az is előfordul ugyanakkor, hogy egy-egy grammatikai jelenség példázásra olyan elemsort szerepeltet a tankönyv, amelyet a MANY beszélői nem használnak tipikusan az adott funkció kifejezésére. A grammatikai elv kizárólagos érvényesülésének további hátulütője, hogy az azonos funkciót ellátó elemsorok nem rendeződnek össze kommunikatív szerepük és gyakoriságuk szerint. A gyakorló feladatokban szintén a formai és nem a funkcionális oldalra helyeződik a hangsúly: a diákoknak össze kell rakniuk a szételemezett egységeket grammatikai tudásuk segítségével – ahelyett, hogy a tartalmi-használati jellemzőkre irányulna a figyelmük, és az egységben kezelt elemsorokat kontextusban használnák. Összegezve, a tankönyvekben háttérbe szorul az interakciós elemsorok kontextuális jelentése és használati értéke a formális jellemzők középpontba állítása miatt.

A korábbi fejezetek érvelése szerint az interakciós elemsorok nagy része formulaszerűen működik a nyelvhasználatban: bizonyos elemsorok gyakoribbak, mint mások, és valószínűleg nagy szavakként tárolódnak a mentális lexikonban. Valójában a formulaszerű (holisztikus) és a kreatív (analitikus) nyelvi rendszer egymást kiegészítve vesz részt a nyelvi produkcióban: ismétlődő, rutinszerű kommunikációs helyzetekben a formulaszerű módozatot preferálják a beszélők, míg újszerű, váratlan szituációkban a kreatív grammatikai rendszer lép előtérbe (Clahsen 2004, Langacker 1981, Sinclair 1991, Ullman 2001 stb.). A két módozat egy elemsoron belül is válthatja egymást: a NINCS KEDVED InfP?-ben például a NINCS KEDVED sematikus, formulaszerű *nagy szó*, míg az üres helyet kiegészítő főnévi igeneves szerkezet kreatív, és az analitikus grammatikai szabályrendszer működtetésével jön létre.

Ami a MINY esetében mindenképpen óvatosságra int, és a grammatizálás mellett szól, az egyrészt az, hogy diákjaink tanulják a nyelvet, vagyis nem rendelkeznek elsajátított grammatikai kompetenciával, másrészt az, hogy felnőttek lévén sok esetben preferálják az analitikus tanulási módot. Ez utóbbi feltételezést azonban nem szabad általános érvényűnek elfogadnunk, hiszen rengeteg olyan helyzet van, amikor a MINY felnőtt tanulói holisztikusan közelítenek a nyelvhez. Sok olyan elemsor van, amit kifejezésként, *nagy szóként* tanulnak meg, és csak egy későbbi fázisban tudatosul (vagy tudatosítjuk) bennük a forma belső szerkezetét (pl. *Jó napot kívánok, Köszönöm, Elnézést, Mennyibe kerül, Szeretettel* stb.). Az is megtörténhet,

hogy egy tanuló grammatizálva tanul meg valamit, amit később egyetlen egységként kezel (pl. *nemtom, asszem* stb.). Annyi bizonyos, hogy léteznek olyan elemsorok a nyelvben, amelyeket érdemes több oldalról megközelíteni – mind grammatikai, mind lexikai, mind kommunikációs-pragmatikai megközelítésben.

3.3. Oktatástechnológiai javaslatok

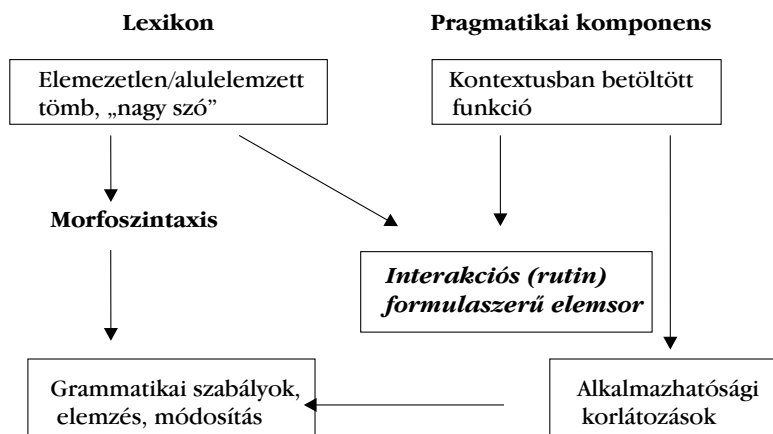
Arról a kérdésről, hogy miért, hogyan és mit tanulnak, illetve használnak formulaszerűen a MINY tanulói, illetve hogy mit tanítsunk nekik ilyen módon, elegendő empirikus adat hiányában egyelőre csak hipotézisek formájában nyilatkozhatunk. A gyakorló nyelvtanárok számára nem meglepetés és több mint feltételezés, hogy léteznek formulaszerűen tanult és használt elemsorok a MINY-ben. Jó példa erre a *Jó napot kívánok* vagy a *Köszönöm*, amelyeket a kezdő nyelvtanulók egészben tanulnak meg, és amelyeket a későbbiek során is kész panelként használnak. Ha az illető tiszttában van azzal, hogy a *Jó napot kívánok* egy magázó/önöző köszönési forma, melyet napközben találkozáskor használunk, a *Köszönöm* pedig köszönetnyilvánító formula, mellyel a beszélő a maga nevében fejezi ki háláját (vö. *Köszönjük*), rendkívül sikeresen (és gondolkodás nélkül, folyékonyan) alkalmazhatja az elemsort interakciós célja elérésére anélkül, hogy elemezné azt (ismerné a különálló szavak jelentését, a tárgyragot, az igeragozást, a határozottság szerinti egyeztetést, a magánhangzó-harmóniát vagy a szórendi szabályt). A *Nincs kedved Infp?* is jó példa lehetne, ám ezt – a *Jó napot*tal és a *Köszönömmel* ellentétben – csak akkor „merik” tanítani a tankönyvek, amikor a tanulók már ismerik a birtokviszony kifejezését.

A baráti meghívás beszédaktusának nyelvi kifejezését a MINY tanításában mindenképpen többszemponatos eljárással javasolt megvalósítani (l. Ábra 3. Nattinger DeCarrico 1992: 16. nyomán). Mivel a társas interakcióban barátunk közös programra való meghívása gyakori beszédhelyzet/beszédszándék (pragmatika, kontextus, funkció), és mivel az azt megvalósító nyelvi formák nagy része formulaszerű (vagy annak látszó) elemsor, amely a holisztikus tároláson kívül kisebb-nagyobb módosításokat igényel (analitikus feldolgozási mód pl. az inflexióban), az oktatásban az alábbi szempontokat kell érvényesíteni. A tanmenetben nagyobb hangsúlyt kell fektetni a gyakorisági és a kommunikatív szempontokra (kontextus, beszédhelyzet, funkció), a tanításban pedig helyet kell juttatni a funkcionális-lexikalis-ta/konstrukciós megközelítésnek is (a grammatikai mellett). A tanórán (1) kontextusban, jó minőségű, a valós kommunikációt visszaadó szövegben kell bemutatni az interakciós elemsort; (2) szöveg alapú funkcionális elemzéssel tudatosítani kell a kifejezést, ki kell emelni a szövegből; (3) automatizálni kell a tömböt/panelt irányított feladatokban (pl. minidialógusok formájában), és ha mód van rá, kombináltatni kell használati értékének megfelelően (pl. *Nincs/Van kedved/kedvetek -ni?*); (4) kontextusban, kevésbé irányított feladatok formájában kell alkalmaztatni (pl. szerepjáték), (5) végül hozzáférhetővé kell tenni a grammatikai elemzés számára, tudatosítani lehet a formát (birtoklásmondat).

Amikor a tanuló képessé válik szociálisan helyénvaló módon használni egy a magyar beszélőközösség által konvencionalizált, előre gyártott elemsort (pl. a meghí-

vás beszédaktusában), fontos lépést tesz afelé, hogy társas-interakciós célját megfelelő módon, sikeresen érje el, megkönnyítse a nyelvfeldolgozást, és idiomatikusan/kevésbé idegenül hasson, amit mond.

3. ábra. Az interakciós (rutin) formulaszerű elemsorok tanulásakor-tanításakor működő szempontok

4. Összegzés

Tanulmányomban amellet érveltem, hogy a formulaszerű nyelvhasználat elmélete releváns kérdéseket vet fel a magyar mint idegen nyelv tanulásában. Arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy a nyelvhasználat bővelkedik az olyan, legalább két morfémből álló, szokásszerűen használt, funkciójukban és formájukban teljesen vagy nagymértékben rögzült, fonológiai, morfoszintaktikai, lexiko-szemantikai, és kontextuális-pragmatikai információt tömörítő elemsorokban, amelyeket a beszélők rutinszerűen használnak gyakori beszédhelyzetekben, sokszor ismétlődő nyelvi funkciók kifejezésére, és amelyeket előre gyártott *nagy szavak* formájában egészen tárolnak és hívnak elő a memóriából ahelyett, hogy valós időben grammatikai szabályok segítségével generálnák azokat. Ezek a formulaszerű elemsorok szerepük szerint segítik a nyelvfeldolgozást és a társas interakciót: csökkentik a kódoláshoz és dekódoláshoz szükséges erőfeszítést, és szervezik a diskurzust és a konverzációt.

A baráti meghívás beszédaktusának nyelvi kifejezését görcső alá véve a vonatkozó szakirodalom és empirikus adatok alapján megkíséreltem bebizonyítani, hogy a kérdéses nyelvi funkciót nagyrészt formulaszerű elemsorokkal fejezik ki a magyar elsőnyelvi beszélői. Az elméleti áttekintés és a kérdőíves kutatás során kapott eredményeket összevettem a magyar mint idegen nyelv oktatásában használatos könyvekkel, és arra a megállapításra jutottam, hogy a tananyagok az analitikus

nyelvtanulást és nyelvhasználatot részesítik előnyben a funkcionális és holisztikus móddal szemben.

Annak reményében, hogy a nyelvfeldolgozás pszicholingvisztikai és a nyelvhasználat szociolingvisztikai valósága érvényesülhet a magyar mint idegen nyelv tanulásában és tanításában, javaslatokat tettem a baráti meghívás beszédaktusát megvalósító formulaszerű elemsoroknak egy újfajta, több szempontot figyelembe vevő oktatástechnológiai megközelítésére. Ha a magyar mint idegen nyelvben érvényre juttatjuk a kommunikáció és a nyelvfeldolgozás valós mechanizmusait, a nyelvi konvenciót és a holisztikus tárolást, feltehetőleg fejleszteni tudjuk az oktatás minőségét, és fokozhatjuk tanulóink sikerélményét és interakciós hatékonyságát a magyar nyelven folytatott kommunikációban.

4.1. További kutatások

Hogy ne csak feltételezéseink legyenek a MINY-ben releváns formulaszerű nyelvhasználatról, és hogy az oktatási gyakorlatot empirikus adatokra alapozva fejlesszessük, kutatni kell, milyen formulaszerű elemsorokkal kell és lehet számolni magyar mint idegen nyelven. Egyrészt nagyobb mintás kutatásokra van szükség a magyart anyanyelvként beszélők körében, másrészt köztesnyelvi vizsgálatokat kell végezni a MINY tanulóival. Ha például a meghívás beszédaktusának nyelvi kifejezését kutatjuk, figyelembe kell venni, hogy milyen változók hatnak a tanulásban és a nyelvhasználatban (beazonosítás, tanulás, feldolgozás, alkalmazás). Ezek közül a legfontosabbak a motiváció, a nyelvi képesség, a szociopragmatikai ismeretek, a pragmalingvisztikai képesség, a grammatikai tudás, a nyelvtanulási szint, a transzfer, a nyelvi környezet, az input, az instrukció és a személyiség. Amíg nem rendelkezünk empirikus adatokkal az élőnyelvi beszélők és a tanulók nyelvhasználatáról és nyelvtanulásáról, a megfelelő tanítási eljárások kidolgozása és a tananyagfejlesztés várat magára.

Irodalom

- Aradi András–Erdős József–Sturcz Zoltán 2000. *Küszöbszint. Magyar mint idegen nyelv*. Műegyetemi Távoktatási Központ, Budapest.
- Becker, Joseph 1975. *The phrasal lexicon*. Bolt Beranek & Newman Report no. 3081, AI Report no. 28.
- Blanken, Gerhard–Marini, V. 1997. Where do lexical speech automatisms come from? *Journal of Neurolinguistics* Vol. 10/1. 19–31.
- Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. 1989. *Cross-cultural Pragmatics*. Norwood.
- Bolander, Maria 1989. Prefabs, patterns and rules in interaction? Formulaic speech in adult learners' L2 Swedish. In: Hyltenstam, Kenneth–Obler, Loraine K. (szerk.): *Bilingualism across the Life-Span*. Cambridge: Cambridge University Press. 73–86.
- Bolinger, Dwight 1976. Meaning and memory. *Forum Linguisticum* 1: 1–14.
- Butler, Chris 2003. Multi-word sequences and their relevance for recent models of Functional Grammar. *Functions of Language* 10/2. 179–208.
- Butler, Chris 2005. Formulaic language. An overview with particular reference to the cross-linguistic perspective. In: Butler, Chris (szerk.): *The Dynamics of Language Use*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 221–242.

- Clahsen, Harald 2004. Dual-mechanism morphology. In: Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of language and linguistics*. Elsevier: Oxford (kézirat).
- Coulmas, Florian 1979. On the sociolinguistic relevance of routine formulae. *Journal of Pragmatics* 3. 239–266.
- Coulmas, Florian (ed.) 1981. *Conversational Routine. Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. Paris, New York: Mouton Publishers, The Hague.
- Erdős József–Prileszky Csilla 2001. *Halló, itt Magyarország I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Goldberg, Adele E.–Jackendoff, Ray 2004. The English Resultative as a Family of Constructions. *Language*. (Megjelenés alatt.)
- Hegedűs Rita–Lakos Dorottya–Mezősi Anna–Tar Kata 1990. Forrás. *International language School*, Budapest.
- Hlavacska Edit–Hoffmann István–Laczko Tibor–Maticsák Sándor 1993, 1996. *Hungarolingua I–II*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.
- Hüttner, Julia 2001. *Formulaic Sequences in Advanced Learners' Student Papers*. 2001 CALS Network Conference. www.swan.ac.uk/cals/calsres/events/02_contents/02_Huettner.htm – hozzáférés 2004.05.01.
- Hymes, Dell 1962. The ethnography of speaking. In: Gladwin, T.–Sturtevant, W. C. szerk.. *Anthropology and Human Behavior*. Washington, D.C.: Anthropological Society. 13–53.
- Kecskes, Istvan 2000. Conceptual fluency and the use of situation-bound utterances in L2. *Links & Letters* 7. 145–161.
- Komlósi, László Imre–Knipf, Elisabeth 2005. A contrastive analysis of entrenchment and collocational force in variable-sized lexical units. In: Butler, Chris szerk. *The Dynamics of Language Use*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 243–268.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. 2. Stanford: Stanford University Press.
- Lewis, Michael 1993. *The Lexical Approach*. Hove, Teacher Training Publications.
- Melèuk, Igor 1995. Phrasemes in language and phraseology in linguistics. In: Everaert, M.–van der Linden–Schenk, A.–Schreuder, R. (szerk.): *Idioms: structural and psychological perspectives*. Hissdale, Erlbaum. 167–232.
- Murvai Olga 1990. A nyelvi automatizmusok modellálásának kérdéséhez. *A hungarológia oktatása* IV., 7–8., 98–104.
- Nattinger, James R.–DeCaricco Jeanette S. 1992. *Lexical phrases and language teaching*. Oxford University Press, Oxford.
- Pawley, Andrew–Syder, Francis H. 1983. Two puzzles for linguistic theory: nativelike selection and nativelike fluency. In: Richards, J. C.–Schmidt, R. W. (szerk.): *Language and communication*. Longman, New York. 191–226.
- Sinclair, John 1991. *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press, Oxford.
- Stubbs, Michael 2002. Two quantitative methods of studying phraseology in English. *International Journal of Corpus Linguistics* 7 (2): 215–244.
- Szili Katalin–Szalai Zsuzsa 2000. *Lépésről lépésre*. Braumüller, Bécs.
- Ullman, Michael T. 2001. The neural basis of lexicon and grammar in first and second language: the declarative/procedural model. *Bilingualism: Language and Cognition* 4, 1. 105–122.
- Willis, Dave 1990. *The Lexical Syllabus*. Harper Collins, London.
- Wood, David 2004. An Empirical Investigation into the Facilitating Role of Automatised Lexical Phrases in Second Language Fluency Development. *Journal of Language and Learning* 2/1.

- Wray, Alison–Perkins, Michael R. 2000. The functions of formulaic language: an integrated model. *Language and Communication* 20. 1–28.
- Wray, Alison 1999. Formulaic language in learners and native speakers. *Language Teaching* 32, 213–231.
- Wray, Alison 2000. Formulaic Sequences in Second Language Teaching: Principle and Practice. *Applied Linguistics* 21/4. 463–489.
- Wray, Alison 2002. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge.